

ПОЛІТИКА США СТОСОВНО РЕАЛІЗАЦІЇ ГАЗОПРОВОДУ ІРАН-ПАКИСТАН

Круглей І. І.

аспірант III курсу, спеціальність 23.00.04

"Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку",
ЛНУ імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню зовнішньої політики США стосовно створення газопроводу Іран-Пакистан-Індія. Виявлена ступінь вивченості досліджуваної теми фахівцями Росії, США, країнами Середньої Азії, Китаю. Встановлено, що окремі групи фахівців приділяють увагу лише деяким моментам негативного ставлення Вашингтону до проекту газопроводу Іран – Пакистан. Низка (в основному американських) фахівців вказують на протиставлення газопроводу з Ірану газопровод з Туркменістану, який йде до Пакистану. Інші, переважно середньоазіатські фахівці, приділяють увагу чисто економічній вигоді проекту для країн Південної Азії. Виявлені конкретні причини, за якими США негативно відносяться до реалізації проекту газопроводу Іран – Пакистан. У статті пояснюється, чому саме продаж вуглеводнів Іраном і його нарощування економічного співробітництва з сусідами входить у конфронтацію зі «Стратегією Нового Шовкового Шляху» США в регіоні Великий Центральної Азії. Автором проведена серйозна робота з дослідження подій пов'язаних з підписанням договорів, різних дій глав держав США, Ірану, Пакистану, Індії щодо проекту газопроводу. Проаналізовано та обґрунтовано економічна необхідність Пакистану в іранському газі. Також автор звернув увагу на причину виходу Індії з проекту ще до його початку споруди, а саме – альтернативний варіант від США у вигляді ядерних технологій.

Ключові слова: газ, вуглеводні, ІПІ, Велика Центральна Азія, США, Пакистан, Іран.

Статья посвящена исследованию внешней политики США по отношению к проекту газопровода Иран-Пакистан-Индия. Выявлена степень изученности исследуемой темы специалистами России, США, странами Средней Азии, Китая, США. Установлено, что отдельные группы специалистов уделяют внимание лишь отдельным моментам негативного отношения Вашингтона к проекту газопровода Иран–Пакистан. Одни (в основном американские) специалисты указывают на противопоставление газопровода из Ирана газопроводу из Туркменистана в Пакистан. Другие, преимущественно среднеазиатские специалисты, уделяют внимание чисто экономической выгоде проекта газопровода для стран Южной Азии. Выявлены конкретные причины, по которым США негативно относятся к реализации проекта газопровода Иран–Пакистан. В статье объясняется, почему именно продажа углеводородов Ираном и его наращивание экономического сотрудничества с соседями входит в конфронтацию со «Стратегией Нового Шелкового Пути» США в регионе Большой Центральной Азии. Автором проведена серьезная работа по исследованию событий связанных с подписанием договоров, различных действий глав государств США, Ирана, Пакистана, Индии относительно проекта газопровода. Проанализирована и обоснована экономическая необходимость Пакистана в иранском газе. Также автор обратил внимание на причину выхода Индии из проекта еще до его начала постройки, а именно – альтернативный вариант от США в виде ядерных технологий.

Ключевые слова: газ, углеводороды, ИПИ, Большая Центральная Азия, США, Пакистан, Иран.

The article investigates U.S. foreign policy in relation to the creation of the Iran-Pakistan-India pipeline. Revealed the degree of research topics studied by experts of Russia, the United States, and the countries of Central Asia, China. Some groups of experts pay attention only to specific points of negative attitude US to a pipeline Iran-Pakistan-India. Some (mostly American) experts indicate opposition gas pipeline from Iran to gas pipeline from Turkmenistan to Pakistan. Others, mostly Central Asian specialists pay attention purely to economic benefits of the project pipeline for South Asia. There was educating of the reasons because of what the U.S. relates so negative to Iran gas pipeline project. The article explains why the sale of hydrocarbons by Iran and its enhanced economic cooperation with its neighbors gets into confrontation with the U.S. "Strategy of the New Silk Road" in the region of Greater Central Asia. The author has investigate in all details the events which associated with the signing of contracts, various actions by the heads of countries like United States, Iran, Pakistan and India toward the project IPI (Iran-Pakistan-India). In addition, author did the analysis of economic necessity of Iranian gas for Pakistan. The author also pay attention to the cause of India's exit from the project before it even begin started, an alternative embodiment of the United States in the form of nuclear technology.

Key words: gas, hydrocarbons, FDI, Greater Central Asia, United States, Pakistan, Iran.

Енергоносії мають надзвичайну важливість для економіки сучасних держав світу, незалежно від рівню їхнього економічного та технологічного розвитку. Пакистан – яскравий тому приклад, оскільки газ для нього є життєво необхідним. Країні більше 20 років не вистачає газу практично у всіх галузях, причому ця потреба зростає з кожним роком все більше і більше. Через його нестачі на пакистанських заводах постійні перебої електрики, навіть у столиці Пакистану - Ісламабаді відбуваються регулярні відключення електростанцій. Звісно, за таких умов економіка країни не може нормально функціонувати [1]. Тому протягом останніх десятиліть уряд Пакистану багаторазово намагався домовитися зі своїми сусідами (Іраном, Туркменістаном) про постачання газу [2]. Йшлося не просто про певну диверсифікацію поставок газу, як прийнято робити у Європі, а про спорудження хоча б одного газопроводу. Така споруда могла б забезпечити хоча б найважливіші об'єкти, які потребують природний газ.

Слід зазначити, що Пакистан межує з Іраном, який володіє 15,8 % світових запасів газу. На думку багатьох експертів з енергетики [3], Тегеран міг би постачати вуглеводні через газопровід в Пакистан, отримуючи величезний прибуток, а Ісламабад, у свою чергу, отримував би бажаний ресурс. На початку 1990-х рр. така ідея була оформлена в офіційну угоду про будівництво газопроводу з Ірану в Пакистан. В подальшому, до угоди приєдналася також Індія, після чого проект був названий «ІПІ» (Іран – Пакистан – Індія) [4].

Однак, газопровід досі не запущений. Одна з головних причин не реалізації проекту «ІПІ» – це те, що він суперечить певним аспектам зовнішньої політики США, стосовно регіону Великої Центральної Азії. Вашингтон неодноразово заявляв Ісламабаду, що не хоче, щоб Пакистан отримував газ від геополітичного супротивника США – Ірану [5]. Тому, починаючи з середини 1990-х рр., Білий дім починає активно пропонувати пакистанському керівництву альтернативу іранському проекту. Цією альтернативою є проект газопроводу який має бути прокладений з родовищ Туркменістану, через Афганістан та Пакистан і далі до Індії. Цей проект, який отримав назву «ТАПІ», за умов успішної реалізації задовольнив би потребу Пакистану в іранському блакитному паливі.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії порушена нами проблематика досліджена недостатньо. Так, американські фахівці зосереджуються, в основному, на тому, що «І П І» суперечить політиці Вашингтона у Великій Центральній Азії [2; 4; 5; 8]. Ігноруючи той факт, що такий газопровід дасть поштовх в економічному розвитку країнам Південної Азії, такі американські автори як Зб. Бжезінський, А. Ботр, Ф. Старр, Дж. Дейлі, у своїх роботах розглядають газопровід Іран – Пакистан – Індія, як проект, здатний нанести урон по позиціям Сполучених Штатів у цьому регіоні [2; 4; 6; 8]. Найбільшою небезпекою А. Ботр та Дж. Дейлі вважають успішне інтегрування Ірану в регіон Великої Центральної Азії [2; 5]. Зб. Бжезінський безпосередньо вказує на неспроможність Білого дому контролювати міжнародні процеси навколо Пакистану, включаючи його співпрацю з геополітичним супротивником США – Іраном.

У російській науковій літературі приділяється увага, передусім, економічній вигоді, яку газопровід «ІПІ» принесе Ірану та Пакистану. Водночас, наводяться численні факти на користь того, що газопровід з Ірану буде дуже вигідний не тільки Пакистану, але й Китаю, який, на думку російських вчених, може приєднається до проекту у майбутньому [7; 10; 12]. Наприклад, М. В. Братерський у своїй статті [7] акцентує увагу на КНР, який безперервно збільшує свій інтерес до регіону Середньої Азії та швидко нарощує товарооборот з Іраном та Пакистаном.

Що ж до фахівців країн Середньої Азії та Пакистану, то вони акцентують увагу, у першу чергу, на економічних перевагах ірансько-пакистанського газопроводу як для Середньої, так і для Південної Азії [3; 9; 11]. При цьому, вони фактично не зачіпають причини негативного ставлення США до проекту газопроводу «ІПІ». Яскравим прикладом є робота журналіста «Asia Times» Пепе Ескобара – його опис так званої «чисто газової» політики США в регіоні практично не містить пояснень щодо методів та мотивів Вашингтона у цьому питанні [6]. Замість цього Ескобар відзначає роль Саудівської Аравії та Катару, які так чи інакше можуть сприяти «замороженню» стосунків між Іраном та Пакистаном.

Українські дослідники, наскільки нам відомо, взагалі не досліджували основні підвалини політичного курсу США щодо реалізації проекту газопроводу «ІПІ». Отже, наша стаття має на меті заповнення цієї наукової лакуни. Джерельну базу даної статті склали, зокрема, А. Рашид, Є. Пепе, Ф. Стар [4; 6; 15].

Ідея поставок вуглеводнів з Ірану в Пакистан, і по можливості в Індію з'явилася ще в 1995 році [11]. У цьому ж році США, не бажаючи зближення Ірану з Пакистаном, відразу ж запропонували Ісламабаду альтернативу [12] – транс афганський газопровід. Цей проект (ТАПІ) передбачав газопровід з родовища Туркменістану, через Афганістан в Пакистан та Індію. Всіма переговорами стосовно проекту і самою будівлею газопроводу в майбутньому

займалася американська нафтова компанія Unocal. Ця нафтова корпорація була 12-та в рейтингу найбільших американських нафтових компаній 1990-х років. Unocal були не першими хто запропонував газопровід з Туркменістану до Пакистану[13]. Аргентинська Bidas на чолі з Бульгероні, була ініціатором такого проекту. Ця компанія сама покликала Unocal (пропонуючи певну частку доходів у майбутньому) в Афганістан, тому що сама не справлялася з фінансовими витратами. Але вже через пару років американська Unocal швидко витіснила аргентинську нафтову компанію з проекту, підписавши власні угоди з Туркменістаном, та Пакистаном, а пізніше майже домовилась с Талібаном [14]. Однак, незважаючи на підписання низки угод по проекту ТАПІ, Пакистан все ж не відмовився від роботи над газопроводом з Ірану. Власне Ісламабад був не проти отримувати газ із Туркменістану, кажучи більше, пакистанській промисловості, заводам та електростанціям взагалі було байдуже, звідки буде йти газ. Але пакистанський прем'єр міністр розумів, що газопровід через Афганістан має величезну проблему у вигляді безпеки. Пакистан власноруч сприяв створенню Талібана, та розумів що цей рух, контролюючи з 1996 р. 90% території Афганістану, має власну думку, та в будь який момент може відкласти згоду з американською Unocal [15]. Саме тому Пакистан не тільки не відмовився від проекту газопроводу з Іраном, але й надалі продовжив співробітництво, потім, навіть підключив до проекту свого сусіда – Індію.

Протягом десятиліття з 1995 р. між Іраном, Індією та Пакистаном відбувалися численні переговори між міністрами, главами держав, національними компаніями. У 1999 році був підписаний попередній договір між Іраном і Індією [16]. Однак, повністю опрацьований проект самого газопроводу був запропонований в 2005 році, після деякої «стабілізації» у відносинах, між Ісламабадом і Делі. Реакція США надійшла менше ніж через півроку. Різке загострення ситуації (що зініціювалося Вашингтоном) навколо іранської ядерної програми в березні 2006 року, негативно позначилося на реалізації проекту газопроводу[17;18]. Санкції котрі почали застосовувати проти Ірану викликали проблеми фінансування проекту «ІПІ». В свою чергу Пакистан не міг допомогти Тегерану, тому як сам не мав достатньо грошей для будівництва своєї частки трубопроводу.

Але це не зупинило процес в цілому. Все ж до 2007 року Іран Пакистан і Індія в ході двох і тристоронніх переговорів, визначили чіткі технічні характеристики газопроводу «ІПІ» і його вартість[19]. Його довжина становила 2,7 тис. км, він починався в родовищі Південний Парс на півдні Ірану, і йшов через Пакистан до Індії [20; 21]. Вартість споруди становила 1,2-1,5 млрд доларів, газопровід дозволив би експортувати 21,5 млн. кубометрів іранського газу до Пакистану на добу. Наприкінці лютого 2007 була визначена ціна на газ [23].

Проте вже в середині 2007 виявилися неузгодженості з питань виплат Ірану за газ. Індію не влаштовував контракт, в якому ціна на газ переглядалася кожні три роки [23]. Проект «ІПІ» покривав лише 5 % від загальної потреби Індії в газі. Тому, в Делі не дуже боялися виходу з проекту Іран-Пакистан-Індія, до того ж, якщо ще й доведеться платити за газ занадто дорого. Але більш важливішу роль в майбутньому виході Індії з проекту, зіграли США. Вашингтон запропонував Делі свої ядерні технології в обхід своїх законів про нерозповсюдження ядерної зброї та технологій [26]. Ядерна енергетика завжди цікавила Делі як альтернативний постачальник енергії для промисловості. В обмін на це, Сполучені Штати висунули вимогу – Індія повинна відмовитися від участі у спорудженні та використанні газопроводу з Ірану [22]. Також Вашингтон сприяв будівництву терміналів зрідженого газу на берегах Індії. Сам зріджений газ зобов'язався постачати Катар. Погодившись на такі угоди, в 2008 році Індія покидає проект, посилаючись на неузгодженість в ціні по газу.

Для Пакистану, на відміну від Індії, проект газопроводу з Ірану був критично необхідний, тому незважаючи на вихід Індії з «ІПІ», він продовжив співпрацювати з Іраном далі. Пакистанські фахівці припускали, що більша частина іранського газу буде спрямована на вироблення електроенергії, яка збільшить загальну потужність в країні на 5000 мегават [24]. Також слід згадати що, використання Пакистаном імпортованого іранського газу замість скрапленого газу, щорічно дозволяло б заощадити 735 млн дол. За розрахунками експертів Економічного координаційного комітету Кабінету міністрів Пакистану використання іранського газу замість нафти на теплових електростанціях, знизило б вартість вироблення 1 кВт електрики як мінімум на 30 % [25]. Виходячи з таких висновків в Ісламабаді твердо вирішили, що ірано-пакистанський газопровід повинен бути побудований, навіть незважаючи на те, що будівництво може тривати довгі роки. Пакистан готовий був навіть піти на загострення відносин з Вашингтоном, який був проти цього проекту.

Безсумнівно тиск з боку США на Пакистан не припинявся з самого 1995 року, Вашингтон постійно закликав Ісламабад відмовитися від проекту. Але Білий дім не міг дати Пакистану ніякої альтернативи іранському газу. Окрім туркменського газу Вашингтон не міг запропонувати Пакистану нічого. Варіант з проектом ТАПІ майже нереальний по

сьогоднішній день, адже війна у Афганістані з виходом військ НАТО буде тільки посилюватись. Тому, пакистанський прем'єр-міністр не переставав шукати кошти на побудову трубопроводу і після виходу Індії з проекту в 2008 р. [26]. У цьому ж році Пакистан обмежив транзит американських вантажів через власну територію, тим самим перекинувши 80 % постачання американських військ в Афганістані. Вищесказані події і «охолодження відносин» з Білим домом з 2008 року в цілому, можна розцінювати як певна відповідь Ісламабаду до Вашингтону. Така відповідь означала те, що Пакистан не має наміру терпіти від США таке «збиткове партнерство», коли Вашингтон блокує спроби Ісламабаду отримати настільки необхідний іранський газ. А після прийняття Конгресом США в лютому 2012 резолюції про Белуджистан [11], Пакистан в березні цього ж року остаточно приймає рішення про подальше фінансування газопроводу Іран – Пакистан. Тому як, резолюція Конгресу США у відкритій формі закликала наділити пакистанську провінцію Белуджистан (через яку буде проходити газопровід з Ірану у Пакистан) правом на відокремлення від Пакистану. Цим самим США давали зрозуміти, що готові піти навіть на його розчленування, заради зупинки проекту «ІПІ». Такі дії Вашингтону, в черговий раз підтверджували судження про те, що політика США є одним з головних перешкод у створенні ірано-пакистанського проекту.

Прийнято вважати, що у газопроводу Іран – Пакистан, завжди було дуже багато проблем [27] і без втручання США. Найперша перешкода – це те, що на момент перших переговорів про створення «ІПІ» в 2005 році, Іран ще не володів тими потужностями видобутку газу, які були необхідні для імпорту. Імпортувати газ на той момент було неможливо. Крім того, проблема була і у фінансуванні, причому в Ісламабаді коштів не вистачало ще більше ніж в Тегерані. На даний момент цей газопровід не запущений тільки тому, що Пакистан ще недобудував свою частину труби (Іран свою частину труби закінчив). Через проблеми з коштами Державний Національний банк Пакистану (НБП) і Ойл енд Газ Девелопмент Компані Лімітед (OGDC) навіть виходили з проекту в 2011 році [28]. Існує і проблема безпеки. Газопровід, з Ірану пройде через пакистанський район Белуджистан, «територію племен», яку Ісламабад майже не контролює. А це ставить питання безпеки газопроводу, яке треба вирішувати жорстко. Однак на практиці, всі ці проблеми є «рядовими» при створенні подібного проекту. На думку багатьох, як економістів, так і геополітиків різних країн, найголовніша перешкода в створенні газопроводу це політика США [6; 5; 7; 9].

Якщо розглянути історію створення проекту газопроводу в хронологічному порядку, то ми побачимо, що США систематично перешкоджають створенню «ІПІ». Методи Вашингтону були абсолютно різними: пропозиція Пакистану та Індії альтернативного проекту – ТАПІ, економічні санкції проти Ірану, заклик Конгресу США відокремити провінцію Пакистану – Белуджистан (через яку прокладають трубу). У США навіть пішли на обхід законів власної конституції, щоб продавати ядерні технології Індії, аби та вийшла з проекту «ІПІ». У свою чергу, Азіатський банк розвитку (АБР), через тиск США, відмовив у кредитуванні проекту «ІПІ» в 2006 р. [29]. Хоча, одночасно з цим, АБР висловив бажання видавати кредити його альтернативі – проекту ТАПІ. Вашингтон постійно чинив на Ісламабад дипломатичний тиск, Тегерану нагадували, що не варто співпрацювати з Іраном, навіть якщо це економічно вигідно. Яскравий тому приклад, заява представника Державного департаменту США Вікторії Нуланд «У разі продовження цього проекту нам доведеться застосувати закон про санкції проти Ірану» [30]. Документ передбачає американські каральні заходи стосовно держав, які співпрацюють з «ІПІ» в енергетичній області. «Ми прямо говорили про це з Пакистаном», – підкреслила американський дипломат [30]. У Вашингтоні розуміли (хоч і не всі), що такими діями вони остаточно відштовхують Пакистан від себе, тим самим втрачаючи вплив у Південній Азії. Але для США, такі дії були необхідні. Проблема полягає в тому, що у США є загальна довгострокова стратегія в регіоні Велика Центральна Азія. У зовнішній політиці США в цей регіон входять: Середня та Південна Азія і частина Китаю. Так звана «Стратегія Шовкового Шляху» США в цьому регіоні, передбачає економічне ізолювання Ірану і Китаю від своїх сусідів, особливо від Середньої Азії, яка також володіє величезними покладами вуглеводнів. Така стратегія пропонує країнам Великої Центральної Азії зростання співробітництва і торгових відносин, а також будівництво комунікаційних споруд з газу, нафти, електрики, дорожніх магістралей і т. п. Але усе це за умовою обов'язкового посередництва США і тільки в країнах з проамериканським напрямом зовнішньої політики. Країн, які не є союзницями США, наприклад Ірану, всі комунікації повинні обходити стороною. А проект газопроводу Іран – Пакистан, як раз суперечить цієї «Стратегії Шовкового Шляху» Вашингтону. Адже за сценарієм «Шовкового Шляху» замість Ірану, газ в Пакистан мав постачати Туркменістан (проект ТАПІ).

У Білому домі бачать для себе економічну загрозу в тому, що Тегеран вже в 2008 році вийшов на експорт вуглеводнів. А якщо видобуток в Ірані буде збільшуватися із ще не розроблених родовищ, Тегеран стане «вуглеводневим колосом» в Азії [5]. Поява ж держави,

яка може продавати таку кількість газу і нафти як країни Саудівської Аравії, Катару і Оману – буде великим ударом по інтересам США в регіоні. На даному етапі основні постачальники нафти та газу з Близького Сходу – це союзники Білого дому [17]. Саудівська Аравія, Оман, Катар, Ірак, усі ці країни залежні від США, як наприклад Катар, безпеку котрого гарантує найбільша американська база у регіоні.

Тобто на даному етапі адміністрація Обама має «певні гарантії» постачання нафти та газу з регіону. Слід пам'ятати, що США, незважаючи на технології сланцевого видобутку, все ще дуже залежать від імпортованої нафти з Перської Затоки. У разі появи країни (мається на увазі Іран), яка може змінювати темпи видобутку вуглеводів, тим самим обвалюючи міжнародні ціни на нафту та газ, або роздуваючи їх, Вашингтон (головний імпортер світу) почне залежати від політики Ірану. Саме цього політика США намагається уникнути – мати ресурсну залежність власної економіки від Ірану [12]. При максимальних потужностях здобутку газу та нафти, їх продажу як в країни Азії (Пакистан, Китай, Індія), так і в країни заходу (через Ірак, Туреччину до Європи), Іран зможе кардинально впливати на світовий ринок нафти та газу.

Також, варто відзначити, що Іран вже має газопровід з Туркменістану. Це означає, що Тегеран має тенденцію росту співпраці з країнами Середньої Азії, у котрій діють майже усі головні американські нафтові компанії. До речі цей самий туркменський газ, Іран, згодом, зможе продавати морським шляхом в індійський океан або на схід у бік Індії та Китаю. Отже, ми бачимо, що економічний підйом Ірану, збільшення видобутку вуглеводів, будівництва газопроводів до сусідніх країн (Туреччина, Пакистан, Туркменістан, Ірак), усе це ламає «Стратегію Нового Шовково Шляху» США у регіоні. Навіть західні дослідники сходяться у тому, що проект газопроводу Іран – Пакистан дасть можливість Ірану не тільки підняти свою економіку, але і стимулювати зростання співробітництва та торгівлі з такими країнами як Пакистан і Китай, країнами Середньої Азії, можливо навіть з Індією [1; 4]. А за таких умов, в майбутньому, Іран, Пакистан і Індія при загальному бажанні можуть «видавити» США з регіону Великий Центральної Азії як геополітичного гравця. Це судження підтверджується тим, що Китай вже зараз пропонує розглянути кандидатури Ірану і Пакистану на вступ в організацію ШОС [13]. Звісно такі інтеграційні процеси не влаштовують Вашингтон.

Слід не забувати, що США почали виводити війська з Афганістану вже в 2014 році. Треба зазначити, у той момент президент Афганістану Х. Карзай висунув такі умови, що у Білому Домі почали сумніватися у його проамериканських поглядах після того як будуть виведені війська. Починаючи з 2005 року Вашингтон не може домовитися з низкою країн з Середньої Азії за змістом встановлення там американських баз (приклад – база Манас). Узбекистан, Киргизія та інші країни регіону вимагають змін угод стосовно американських військових баз, майже кожні 6 місяців. Такі події є ознакою якщо не провалу стратегії в регіоні, то стратегічному відступу Білого дому. Свого часу геополітичні противники США – Китай і Росія, проводять успішну інтеграційну політику в регіоні Середньої Азії. Китай вже має декілька газопроводів (з Казахстану, Туркменістану та Узбекистану) [31]. Росія має багато спільних цілей з Іраном як у регіоні Велика Центральної Азії так на міжнародній арені в цілому (наприклад позиція стосовно Сирії). Виходячи з цього, можна зробити висновок, що низка таких невдач для США підтверджує провал всієї «Стратегії Шовкового шляху» в регіоні. Запуск газопроводу з Ірану в Пакистан буде чимось на зразок «останнього цвяха» у спробі Вашингтону вибудувати ту міжнародну систему в регіоні, яка політично була б вигідна тільки Білому дому. Тепер США треба будувати нову стратегію у регіоні. Аналіз інтересів Вашингтону у регіоні Великої Центральної Азії та його ставлення до проекту газопроводу з Ірану становить необхідність подальшого дослідження.

Література

1. Iran, Pakistan inaugurate IP gas pipeline // Press TV / інформаційний сайт [<http://www.presstv.ir/detail/2013/03/11/292995/iran-pakistan-inaugurate-ip-gas-pipeline/>]
2. John Daly // Iran-Pakistan Natural Gas Pipeline to Extend to China? / інформаційний сайт [<http://oilprice.com/Energy/Natural-Gas/Iran-Pakistan-Natural-Gas-Pipeline-to-Extend-to-China.html>]
3. Mehmood-UI-Hassan Khan. TAPI and IPI: socio-economic benefits of gas pipelines // Business & Finance Review. - 5.05.2008.
4. Star F. In Defense of Greater Central Asia. - Washington, D.C., 2008. - 8 p.
5. Bohr A. Central Asia: Responding to the Multi-Vectored Game. — //America and a Changed World: A Question of Leadership. — London: RIIA, 2010, pp. 109—124

6. Escobar Pepe // Do the China-Pakistan pipeline shuffle [Electronic resource] / <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/05/2011527104451497291.htm>
7. Pakistani Political, [Electronic resource] /Military Situation, and Terrorism Issues Defense Intelligence Agency January 9, 2002, Secret, 5pp. Access mode: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB97/tal32.pdf>
1. 8.US seeks alliance with Moscow for raid on bin Laden. By Ahmed Rashid // The Daily Telegraph. London, 2000. - Issue 2007, November, 22
8. Нарочницкая Н. США ведут войну за мир? Борьба с международным терроризмом на практике может превратиться в борьбу США за мировое господство// Трибуна. М., 2001. - 17 октября
9. Коргун В. Афганский разлом. «Боннская эйфория» была недолгой// Независимая газета. М., 2001. - № 234 (2544), 18 декабря.
- 10.Капитонов К. Абдалла ибн Абдель Азиз монарх де-факто: хитросплетения власти в Саудовской Аравии// Независимая газета. - М., 2000. - 5 октября. - С. 7.
- 11.Георгиев В. Узбекистан проданся Вашингтону за 8 млрд. долларов// Независимая газета. М., 2002. -№ 196 (2506), 19 октября
- 12.Ашимбаев М., Лаумулин М. Трудный путь к региональной безопасности// Континент. Алма-Ата, 2002. -№ 10, 15-28 мая.
- 13.Shahrani M. Nazif. Resisting the Taliban and Talibanism in Afghanistan: legacies of a century of internal colonialism and cold war politics in a buffer state// Journal of International Affairs. December 2000 - February 2001, Volume V. - Number 4
- 14.Rashid Ahmed. Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia. New York., 2002.
- 15.Brzezinsky Z. The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia. - Washington. D. C., 2000
- 16.Пусева Е. Концепция «Большой Центральной Азии» во внешней политике США в Центрально-Азиатском регионе. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2010. — №3. — С. 118—125
- 17.Тулепбергенова Г. Проект «Большой Центральной Азии»: анализ состояния и эволюция. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — №1. — С. 85—97.
- 18.Тимофеенко Л. Энергетическая политика Туркменистана в Прикаспийском регионе. — //Analytic. — 2009. — №5. — С. 13—18.
- 19.Тимофеенко Л. Проблема экспорта энергоресурсов Туркменистана. — //Россия и новые государства Евразии (ИМЭМО). — 2010. — №II. — С. 93—100.
- 20.Дзьоба О. Г. Оцінка рівня диверсифікації постачання природного газу в країнах Європейського Союзу / О. Г. Дзьоба, О. М. Ромашко // Економічний часопис-XXI. – 2012. – № 7–8. – С. 37–40
- 21.Рассоха Л. Л. Диверсифікація джерел і маршрутів енергопостачання – пріоритетний напрям політики Європейського Союзу [Электронный ресурс] / Л. Л. Рассоха // Одеський філіал Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.od.ua/p/146.doc>
- 22.Engineering Earth: The Impacts of Megaengineering Projects / [ed. by Stanley D. Brunn]. – Dordrecht: Springer, 2011. – 2266 p. 17. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics / Jeffrey Mankoff. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2011. – 345 p.
- 23.The Taliban - Who Knows What the Movement Means [Electronic resource]. / U.S. Embassy (Islamabad) November 28, 1994, Confidential, 14 pp. – Access mode: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB97/tal3.pdf>
- 24.Конопляник А. А. Ближний Восток, Россия и Каспий: новые маршруты нефтегазовых потоков? [Электронный ресурс] / А. А. Конопляник // «Нефть России». – 1998. – №2. – Режим доступа: <http://www.konoplyanik.ru/ru/publications/226/226.htm>
- 25.Переписнин М. Талибы пытаются получить признание мира// Независимая газета. М., 2000. - № 030. - 18 февраля
- 26.Братерский М. В. США и проблемные страны Азии: обоснование, выработка и реализация политики в 1990-2005 гг. - М РАН, 2005. (с84-101).
- 27.Бжезинский З. От надежды к дерзанию. Похвала внешней политике Обамы. — //Россия в глобальной политике (Москва). — 2010. — Т. 8. — №1. — С. 30—44
- 28.Гуан Тянь Р. От внутреннего к внешнему: угрозы для политики США в государствах Центральной Азии. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — №2. — С. 103—117
- 29.Кукеева Ф.Т. Политика США в Центральной Азии: «новый реализм». — //Внешинополитическая ориентация стран Центральной Азии в свете глобальной трансформации мировой системы международных отношений. Под ред. А.А. Князева, А.А. Мигранян. — Бишкек: ОФАК, 2009. — С. 52—57;

30. Шайхутдинов М.Е. Центральноазиатская стратегия США в новых исторических условиях: цели, задачи, приоритеты. — //Стратегическое партнерство США и Казахстана в XXI веке: состояние, проблемы, перспективы. — Алматы: ИМЭП, 2008. — С. 4—9
31. Лифрин Г., Белокреницкий В., Москаленко В., Ядерное оружие в южной Азии / Т. Шаумян. — М.: Московский центр Карнеги, 2005.